

8. Історія міст і сіл Чернівецької області. К. : УРЕ АН УРСР, 1969. С. 546–558.
9. Квітковський Д., Бринзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. Париж – Філадельфія – Детройт : Зелена Буковина, 1956. 967 с.
10. Нариси з історії Північної Буковини. К. : Наукова думка, 1980. 338 с.
11. Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород : Карпати, 1969. 247 с.
12. Речмедін А. П. Сторожинець. Ужгород : Карпати, 1977. 63 с.
13. Рихло П. Загублена арфа: антологія німецькомовної поезії Буковини. Чернівці : Золоті литаври, 2002. 544 с.
14. Демченко В., Гадинко О. До питання про походження міста Сторожинець // Буковинський історико-етнографічний вісник. Чернівці : Місто, 2000. С. 66–68.
15. Liebenwein D. Storozynez. Buchenland – Bukowina. Beschreibung und Erinnerungen. Darmstadt, 1983. 206 s.

УДК 314:908

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-346-3-82>

Парацій В. М.

ORCID: 0000-0003-0732-8765

старший науковий співробітник

Бережанський краєзнавчий музей

м. Бережани, Тернопільська область, Україна

ДИНАМІКА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В РЕТРОСПЕКТИВІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО МІСТА: БЕРЕЖАНИ (1900–1939 РР.)

Ключові слова: Бережани, єврейське населення, етнодемографія, динаміка людності, перепис, урбаністичний розвиток.

З часу свого урбаністичного становлення Бережани пережили складний процес, зокрема, й етноісторичної еволюції, що було чітким відображенням загальної специфіки суспільного розвитку в краї. Етнічне різноманіття населення міста формувалося в наскрізно-історичному вимірі – від поліетнічного населеного пункту урбаністичної значимості до міста, у якому домінує титульна нація регіону та країни. Але основою міста завжди залишалася людська спільнота – його життєдайна та творча сила, носій місцевих традицій, виробник новаторських ідей, тобто все те,

навколо чого формуються специфіка життя та зовнішній містобудівний фон поселення.

Традиційне поліетнічне місто історично формувало у своєму ареалі розселення локальні зони проживання представників різних народностей, і тому його головною специфікою (а часто й проблемою) була регламентація міжетнічних чи міжнаціональних відносин у своєрідному замкнутому комплексі. Адже, як зазначав український географ і демограф Степан Рудницький, “люди – це такий же твір природи, як звірі чи рослини. І вони, щоб жити, мусять боротись цілий свій вік на всі сторони за своє існування” [5, с. 38]. А в місті ця боротьба за виживання відбувається у свого роду “закритій клітці” – порівняно замкнутих просторах розселення.

Поліетнічність Бережан визначилася з перших десятиліть його становлення як міста, що чітко виявляється вже в перших етнодемографічних підрахунках 1570-х років. І надалі, згідно з емоційно-романтизованими акцентами сучасного польського історика, історично “горнулися до Бережан із ближчих і дальших околиць не тільки поляки, а й русини, вірмени, євреї” [7, s. 5]. Це створювало відповідний життєвий фон стосунків, незгод і порозумінь.

Кількісно значимим, інколи навіть домінантним було єврейське населення Бережан. Взагалі масовість їхнього заселення східногалицьких міст часто впадала в око сучасникам. З деякою часткою такої собі грайливої іронічності про це пише в 1860-х рр. російський мандрівник Василь Кельсієв: “Євреї, євреї та євреї – куди я не повернуся, я в царстві євреїв. Очевидно, тут все так створилося, що без євреїв буде неможливо й кроку ступити” [2, с. 7]. Більш науково обґрунтовано, але подібно трактує цю демографічну ситуацію С. Рудницький на поч. XX ст.: “Жиди розсипані по цілм краю, більші скупчення їх є по містах і містечках, де вони творять звичайно зглядну, часом навіть і безоглядну більшість” [5, с. 127]. Такий стан етноісторичної еволюції народонаселення тривав дуже довго.

Пройшовши кількасотлітню традицію розселення по східногалицьких містах і містечках, єврейський соціум активно та органічно впливав в урбаністичне середовище краю. І з кінця XIX – початку XX ст. часто домінував у цьому просторі. У цьому аналізі історичні Бережани можна використати як середньостатистичний (у демографічному аспекті) приклад.

Зокрема, за підрахунками австрійського статистичного бюро Галицького крайового відділу (м. Львів), у 1900 р. в Бережанах проживало 11443 мешканці, з них 2605 – українського (греко-католицького) (22,7 %), 4080 – польського (латинники) (36,3 %), 4395 – єврейського походження (38,4 %), 293 представники інших етносів (зокрема, можливо, вірменського) [1, с. 52]. Інші дані, дещо заокруглені, не суперечать

вищезазначеним: бл. 12 тис. мешканців, з них – 4400 євреїв, 2600 українців – “русинів”, 52 вірмени, майже 5000 поляків [7, s. 23]. Близька етнодемографічна картина станом на 1905 р.: у місті мешкало 11544 особи, з них 4150 римо-католиків, 2650 греко-католиків, 4395 євреїв і 52 вірмени [9, s. 97].

На 1910 р. у Бережанах налічувалося 12334 особи, з них українського (греко-католицького) походження – 2749 жит. (23,5 %), польського (римо-католицького) – 4947 жит. (40,2 %), єврейського – 4555 жит. (36 %), вірменського – 83 особи [8, s. 128]. А загалом по Бережанському повіту, площа якого 1155 кв. км, тоді проживало бл. 104400 осіб, з них 28 % римо-католиків, 62 % греко-католиків, 10 % жителів іудейського віросповідання [8, s. 128]. Пропорції в проживанні єврейського населення говорять самі за себе – воно тягнулося до міст чи невеликих містечок.

У вересні 1921 року як окрема територіально-адміністративна структура в складі “другої” Речі Посполитої створено Тернопільське воєводство [3, арк. 1], яке за площею (4,2 % від загальнодержавної території) було передостаннім. Але за чисельністю та густотою населення воєводство мало кращі показники: 1428520 мешканців (88 осіб на 1 кв. км), що становило 5,2 % від загальної кількості громадян новоствореної держави [11, s. 57]. Територія Бережанського повіту становила на той час 1117 кв. км, а населення – 93724 мешканців, що становило 83,9 особи на один кв. км. У межах повіту було 4 міста та містечка, а їхнє населення загалом становило 21991 мешканець, або 23,3 % від загальної кількості. Сільського ж населення налічувалося 67664 особи, що у відсотковому відношенні становило 60,6 % від загалу [11, s. 58].

За переписом 1921 року, у Бережанах проживало 10083 особи, з них польського походження – 6255 жит. (65 %), українського (руського) – 1563 жит. (14,25 %), єврейського – 2259 жит. (20,75 %) [7, s. 28; 8, s. 129]. А на той час у новоствореному Бережанському повіті проживало 89718 осіб (42737 чол. та 46981 жін.). За віровизначенням вони розподілялися на 31,7 % римо-католиків, 60,3 % греко-католиків, 7,8 % іудеїв, а також був незначний прошарок вірмено-католиків, православних, протестантів. Але за етнічним визначенням польська народність становила 44,1 %, руська – 52 %, єврейська – 3,9 %, інших налічувалося 15 осіб [8, s. 128], що пояснюється наявністю в місті осіб, які були записані поляками за національністю, але зберегли свою батьківську віру.

У відсотковому відношенні кількісний склад населення Бережан у класифікації за віросповіданням змінювався впродовж 1900–1921 рр. за такими пропорціями:

Роки перепису	Римо-католики (у %)	Греко-католики (у %)	Іудеї (у %)
1900	36,6	22,7	38,4
1910	40,2	23,5	36
1921	42,2	22,1	35,5

[Джерело інформації: 11, s. 79].

Якщо брати показники по тогочасному адміністративно-територіальному Тернопілля загалом, то за кількістю римо-католиків у Бережанах динаміка зростання була вищою за середню, ніж по воєводствах, за кількістю греко-католиків – загалом середня, за кількістю іудеїв – нижчою за середній показник. Хоч, зрозуміло, кожне повітове місто Тернопільського воєводства мало власну демографічну еволюцію [11, s. 79].

Зменшення кількісного складу населення Бережан після 1921 р. відображає чіткі загальноєвропейські показники. Зокрема, на європейському континенті в 1-й пол. ХХ ст. (протягом 1900–1938 рр.) простежувалося значне падіння коефіцієнта народжуваності, зосібна на території Польщі цей спад становив 38,9 % [6, s. 59]. Причинами цього можна назвати і кризові явища в економіці, і наслідки мілітарних зіткнень періоду Першої світової війни, і післявоєнну політичну та економічну кризу.

Але загалом, як стверджує ізраїльський історик (уродженець Бережан) професор Шимон Редліх, після Першої світової війни в Бережанах не відбулося кардинально негативних демографічних змін [4, с. 18]. “У міжвоєнні часи серед мешканців Бережан кожний другий був поляком. Українці склали менше чверті населення... Кожний третій у місті був євреї” [4, с. 18–19]. Навіть деяке зменшення їхнього відсоткового складу не вплинуло на кількісний та професійний склад єврейського населення міста міжвоєнних часів.

А вже на 1930-ті рр. позитивний етнотемографічний баланс визначається за новими показниками (як результати перепису). Загалом, у 1932–1933 рр., як свідчить загальна статистична інформація по Тернопільському воєводстві, серед населення краю поляки становили 37,2 %, русини – 54,1 %, євреї – 8,3 %, інші – 0,4 % [3, арк. 2 зв.]. А на 1939 р., за інформацією Володимира Кубійовича, у межах Бережанського повіту проживало 113 тис. осіб, з них 72 тис. (64 %) українців, 11,8 тис. (10,4 %) поляків, 5,5 тис. (4,9 %) польських колоністів, 15,8 тис. (14 %) “латинників”, 7,6 тис. (6,7 %) євреїв [1, с. 50]. Населення ж міста на цей час, згідно з опрацюваннями українського географа, становило 12700 осіб, з них українського (греко-католицького) походження – 2950 мешканців, польського (римо-католицького) – 5750 мешканців, єврейського – 4000 мешканців [1, с. 56]. Визначалася

й типова професійна спеціалізація єврейського етносу (за на Ш. Редліхом, “три з чотирьох крамниць в Бережанах були єврейськими” [4, с. 19]).

Кількісний склад єврейського населення у східногалицьких містах, який визначився на 1920–1930-ті рр. (місто Бережани становило узагальнено середній рівень у співвідношенні “українці – поляки – євреї”), їхнє професійне домінування в окремих галузях (торгівля, сфера послуг, деякі види ремісничої діяльності), що було більш-менш шаблонним для всіх містечок з ареалами їхнього компактного проживання, зумовили зацікавлення цим етносом на східногалицьких землях: його минулим і сьогоденням, світоглядом, заняттями, психосоціальними відносинами. Це зацікавлення пояснювалося також доволі активним і раціональним громадсько-політичним і культурно-просвітницьким життям єврейського населення східногалицьких міст, зокрема й Бережан. Особливо якісно воно виявилось в міжвоєнний період 1920–1930-х років.

Такий стан чітко інтерпретував Шимон Редліх: “Всупереч офіційному і масовому антисемітизму єврейське політично-суспільне життя у міжвоєнній Польщі являло собою видовище достатку і різноманіття. Партії, гуртки й організації з’являлися не лише у великих містах, а й у менших містечках” [4, с. 19]. Замкнутість єврейського суспільного середовища, компактність його розселення, колективна ментальність кожного члена етносу – всі ці фактори сприяли громадсько-політичним об’єднавчим тенденціям представників цього етнічного прошарку в ареалах їхнього розселення в містах і містечках.

Друга світова війна і післявоєнні події повністю зруйнували поліетнічний дух Бережан; той традиційний етносоціальний та урбанотворчий дух, який давав підставу польському історику (уродженцю Бережанщини) Йозефові Відаєвичу говорити про яскраву специфічність історичного розвитку міста, про його особливі умови соціоетнічної еволюції [10, s. 92]. Й одним з формувальних чинників був єврейський ареал (як суспільний, професійний і життєвий простір), який нині залишається лише фактором краєзнавчого дослідження (чи “історичною пам’яттю”).

Література:

1. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1970.
2. Галичина и Молдавия, путевые письма Василия Кельсиева. Санкт-Петербург, 1868.
3. Державний архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 4. Спр. 1073.
4. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Київ, 2002.
5. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? Львів, 1994.
6. Урланис Б. Избранное. Москва, 1985.
7. Brzeżany/ Opracowanie tekstu A. Żarnowski. Kraków, 1993.

8. Brzeżany 1530–1930. Brzeżany, 1930.
9. Czernecki J. Brzeżany. Pamiątki i wspomnienia. Lwów, 1905.
10. Widajewicz J. Rola dziejowa Brzeżan. W 400- letnią rocznicę założenia miasta (1530–1930) // Ziemia. Dwutygodnik Krajoznawczy Ilustrowany. Warszawa, 1930. Nr. 5.
11. Województwo Tarnopolskie. Tarnopol, 1931.